

Branka Milošević, Nikolina Topić

Nalazi keramičkih lula s lokaliteta Sv. Marija od Kaštela i Posat od Ploča u Dubrovniku

UDK 904-033.64:688.932 (497.5 Dubrovnik)

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno: 26. 9. 2011.

Branka Milošević

Muzej grada Umaga

Trg sv. Martina 1

HR, 52 470 Umag

brmilos@yahoo.com

Nikolina Topić

American College of Management and Technology

HR, 20 000 Dubrovnik

Don Frana Bulića 6

nikolinatopic@gmail.com

| 257

U radu se obrađuju nalazi novovjekovnih lula pronađeni u istraživanju lokaliteta benediktinskog samostanskog sklopa Sv. Marije od Kaštela i Posata od Ploča u povijesnoj jezgri Dubrovnika. Zastupljeni su istočni tipovi lula: jedanaest primjeraka austrijsko-mađarskog tipa, četiri turskog tipa te jedna lula zelovske produkcije. Austrijsko-mađarske lule nose natpise nekoliko različitih radionica. Među turskim ulomcima samo se na jednome sačuvao mali ovalni pečat s arapskim monogramom, dok zelovski primjerak nema pečata, no oblik i ukras jasno odaju njegovo porijeklo. Nalazi pripadaju razdoblju od kraja 18. do početka 20. stoljeća. Ukazuju na popularnost upotrebe keramičkih lula u to vrijeme kao i na trgovačke kontakte s tadašnjim poznatim radioničkim središtima.

Ključne riječi: *austrijsko-mađarski tip, duhan, Dubrovnik, keramičke lule, Posat od Ploča, Sv. Marija od Kaštela, turski tip, zelovski tip*

Nalazi keramičkih lula pripadaju razdoblju novovjekovne arheologije, koja tek u zadnje vrijeme dobiva svoje pravo mjesto. Zbog toga su u prošlosti takvi nalazi bili smatrani sporednim arheološkim materijalom, koji je uglavnom završavao po depoima muzeja ostavljan kao manje vrijedan, te je rijetko dolazilo do objave ili spomena te vrste nalaza.¹ U novije se vrijeme sve više pojavljuju radovi koji obrađuju ovu tematiku,² ali i ostale vrste nalaza koji pripadaju novovjekovnom razdoblju.

Nalazi keramičkih lula koji se ovdje obrađuju, potječu iz istraživanja lokaliteta Posat od Ploča, koji se nalazi na istočnom dijelu Grada, i benediktinskog samostanskog sklopa Sv. Marija od Kaštela, koji je smješten na južnom najvišem dijelu povijesne jezgre Dubrovnika. Samostan Sv. Marije, osnovan 1150. godine, izvorno se sastojao od četiri samostanska krila, s crkvom u sredini klaustura. U 15. stoljeću dolazi do pregradnji, a današnja crkva stilskim značajkama odgovara tom razdoblju, kad se gradi kapitularna dvorana uz sjevernu stranu crkve te sakristija prigradna crkvi s južne strane. Samostanski sklop doživljava znatno preoblikovanje nakon potresa 1667. godine. Obnova samostana obavljena je u veoma kratko vrijeme, pa zbog tog ograničenja samostan nema estetske značajke stila svoga vremena. Nakon što su preuzeli Dubrovnik godine 1806., Francuzi ukidaju ženske samostane, te je i ovaj prenamijenjen najprije u vojarnu, a zatim u bolnicu. Poslije se u samostan smješta Gradsko poglavarstvo, zbog čega su poduzete mnoge unutrašnje i djelomično vanjske pregradnje. Naposljetku je taj prostor dobio stambenu namjenu, te su načinjene nove velike pregradnje i adaptacije.³

Ukupno je istraženo 11 sondi, koje su obuhvatile prostor unutar samostana te u njegovim vrtovima. Nalazi keramičkih lula koji se ovdje obrađuju pronađeni su u istraživanju 2007./2008. godine.⁴ Potječu iz sondi 1, 1A, 3, 7 i 11, odnosno iz stratigrafskih jedinica 16, 17, 25, 67, 92, 95, 124, 178A i 265.⁵ Sonda 1 zauzima sjevernu polovicu istočnoga samostanskog vrta istočno od polukružne apside crkve Sv. Marije i pravokutne apside kapitula. Sa sjeverne strane sonde 1 nastavlja se sonda 1A, koja je bila smještena na ma-

lom prostoru ispred južnog pročelnog zida sjevernoga stambenog krila. Svi slojevi (zemljani i nasipni) u sondi 1 nalazili su se u obrnutoj stratigrafiji, do koje je došlo zbog upotrebe velikog dijela sonde kao kave za vađenje kamena i njezinog naknadnog zatrpavanja zemljom i građevinskom šutom s prostora samostana. Sonda 3 otvorena je na zapadnoj polovici zapadnoga samostanskog vrta gospodarske namjene, koji se protezao od južnih gradskih zidina do dvokatnog zapadnog stambenog krila izgrađenog u doba baroka. U sondi 3 definirano je nekoliko otpadnih slojeva. Sonda 7 obuhvaćala je manji prostor unutar crkve Sv. Marije, a budući da je taj dio crkve prije istraživanja služio kao privatni stan, bio je podijeljen na nekoliko prostorija, od kojih je svaka činila odvojenu sondu, premda skupa čine jednu cjelinu. Sonda 11 otvorena je po sredini samostanskog vrta, koji je smješten južno od crkve Sv. Marije, odnosno između nekadašnje sakristije crkve i južnog bedema Grada. Cijeli prostor postupno je kroz povijest nasipavan šutom s kompleksa samostana.⁶

Samo jedna lula potječe s lokaliteta Posat od Ploča, tj. područja ispod unutarnjeg istočnog mosta u jezgri Dubrovnika.⁷ Pronađena je u sondi 1 u štiti (stratigrafska jedinica 08) u istraživanju provedenom 2007./2008. Pripadnost ove lule 19. stoljeću potvrđuju i ostali novovjekovni nalazi pronađeni u istom sloju.⁸

Budući da su slojevi dijelom ispremišani, datacija lula nije bila moguća isključivo prema stratigrafskim slojevima pa smo se većim dijelom oslanjale na komparativne primjere dostupne u literaturi.

Duhan se počeo konzimirati na američkom kontinentu, točnije u Meksiku, odakle se, nakon Kolumbova otkrića, u 16. stoljeću njegova upotreba počela širiti Europom i svijetom. Naviku pušenja duhana razvili su Indijanci, vjerujući u njegova ljekovita svojstva. Najpoznatija vrsta duhana je *Nicotiana tabacum*, a ime je dobila po J. Nicotu, francuskom poslaniku u Portugalu koji je zaslužan za prenošenje ove biljke u Europu, kad je njezino sjeme poslao francuskoj kraljici Katarini de Medici.⁹

Preko Afrike i Mediterana lule dopijevaju u Tursku, te se njihova upotreba vrlo brzo širi po cijelom Osmanskom Carstvu i dalje, o čemu svjedoči i podatak da je u Sofiji već početkom 17. stoljeća postojao

1 Brusić 1987; Vrsalović 1974, str. 142, sl. 213.

2 Bekić 1999/2000; Brusić 2006; Gusar 2008; Gusar 2008A; Gusar 2009; Lete 2002; Lete 2005; Ljubović 2006; Stipković 2003; Tonković 2009; Tonković 2009A.

3 Milošević 2009; Milošević 2009A.

4 Voditeljica arheološkog istraživanja bila je B. Milošević, dipl. arheologinja i povjesničarka umjetnosti.

5 Milošević 2009.

6 Milošević 2009; Milošević 2009A.

7 Lula nosi natpis radionice Philippa Konrada iz Theresienfelda u Austriji.

8 Milošević 2008; Milošević 2009B.

9 Brusić 1987, str. 474; Encyclopaedia Britannica 1994, str. 812; Robinson 1985, str. 149-150.

ceh izrađivača lula.¹⁰ Prema osmanskim izvorima duhan stiže u Tursku tek početkom 17. stoljeća. Smatralo se da pušači uzrokuju požare pa je nakon požara u Istanbulu 1633. koji je progutao drvene kuće, pušenje neko vrijeme bilo zabranjeno, pod prijetnjom smrću. Već sredinom 17. stoljeća takve zabrane više nisu vrijedile, do kraja istoga stoljeća u potpunosti su ukinute, a duhan se sve više konzumirao.¹¹ U Europi se također zabranama upotrebe duhana htjelo iskorijeniti tu naviku, pa su takve mjere u 17. stoljeću vrijedile u Engleskoj, Francuskoj, Njemačkoj, Austriji; u Švicarskoj je postojao i zatvor za pušače. Bilo je država koje su tolerirale konzumaciju duhana jedino u privatnosti doma, a zabrana je u pojedinim njemačkim gradovima potrajala čak do revolucije 1848.¹²

Konzumiranje ove biljke nastojalo se spriječiti zbog njezinih štetnih učinaka, no kako je navika pušenja duhana bila veoma proširena, nikakve zabrane nisu pomogle, pa je u 17. stoljeću konzumacija duhana bila veoma raširena i na Istoku i na Zapadu.¹³ Dakle, zabrana konzumiranja duhana nije dugo potrajala, a ni njegovo štetno djelovanje na zdravlje nije pridonijelo nestajanju ili bar smanjenju te navike, nego je konzumiranje nastavljeno te je postalo masovno, pa se duhan počeo sve više proizvoditi.¹⁴ Pušenje je, kao i danas, bilo rašireno jednako među ženama i muškarcima svih staleža, a proizvodnja duhana se širila.¹⁵

Lule se oblikom dijele na zapadne i istočne (mediteranske). Zapadne imaju kratku čašicu i dug tuljac, dok je kod istočnih lula čašica dulja od tuljca. Kod zapadnog oblika lule čašica i tuljac izrađivani su u jednom komadu, a tip se upotrebljavao u Engleskoj, Nizozemskoj, Skandinaviji i drugim zapadnoeuropskim zemljama. Izrađivane su od sivobijele gline, rijetko su ukrašene, no njihovi pečati otkrivaju radionicu i vrijeme nastanka. U istočne tipove keramičkih lula spadaju talijanski, turski, austrijsko-mađarski i zelovski tip, izrađeni od čašice i tuljca.¹⁶ Lule su imale još jedan dodatak, kamiš, koji se nije sačuvao, a uglavnom se izrađivao od trske i utiskivao u otvor na tuljcu, te se pomoću njega uvlačio dim.¹⁷ Na kamiš se stavljao

usnik, izrađivan od kosti, drva ili jantara.¹⁸

Prve lule počinju se proizvoditi u Engleskoj oko godine 1570., po uzoru na glinene lule američkih domorodaca.¹⁹ Konzumacija duhana sve se više širi, a već početkom 17. stoljeća lule su prisutne u mnogim trgovačkim središtima diljem Europe.²⁰ U početku su se najčešće izrađivale od gline, a poslije i od *meerschauma* (morske pjene), kamena, metala,²¹ drva i porculana.²² Duhan se do 19. stoljeća najčešće konzumirao pomoću keramičkih lula čija je izrada bila jednostavna, a cijena niska, pa su lule svima bile pristupačne, no bilo je i bolje ukrašenih skupljih primjeraka. Moda je svaka dva do tri desetljeća diktirala promjenu oblika i ukrasa, što pomaže pri užoj dataciji nalaza. Na mnogim lulama pojavljuju se pečati koji svjedoče o proizvođaču i vremenu nastanka.²³ Pečena glina lomljiv je materijal pa je lule trebalo vrlo često mijenjati, i do četiri tjedno. Proizvodile su se u velikim količinama, a bilo je radionica koje su izrađivale i nekoliko milijuna lula godišnje.²⁴

Za izradu keramičkih lula upotrebljavala se kvalitetna i fina glina. Nakon što bi lular nekoliko puta pročistio glinu u vodi i izdvojio i najmanje kamenčiće, sirovina je bila spremna za upotrebu. Glina se utiskivala u dvodijelni kalup koji je bio spojen s nekoliko čepova i izrađen od mekog kamena ili drveta, koji je s unutarnje strane mogao biti premazan kositrom ili olovom s izvedenim dekorativnim motivima. Ako ta dekoracija nije bila dovoljna, poslije se raznim alatima izvodio dodatni ukras. U mnogim radionicama utiskivali su se pečati, koji, uz oblik i ukras, svjedoče o porijeklu proizvoda. U luli je pomoću klinova bilo potrebno formirati šupljine za smještaj duhana i utiskivanje kamiša. Nakon izrade u kalupu, sušenja i ukrašavanja, lule su se pekale na prilagođenim temperaturama, što je određivalo boju lule, ovisno o tome je li se radilo o oksidaciji ili redukciji.²⁵ Glina je mogla biti crne, crvene, narančaste, žućkaste, sive ili slične boje. Za razliku od austrijsko-mađarskih lula, koje su bile skromnije ukrašene, turske su se lule često ukrašavale nazubljenim kotačićem, ili su se za to rabile tanke metalne cjevčice i šila, a ukrasi su

10 Brusić 1987, str. 478.

11 Hayes 1980, str. 4; Hayes 1992, str. 391.

12 Križanac 2007, str. 21.

13 Brusić 1987, str. 474.

14 Križanac 2007, str. 7, 18.

15 Gusar 2008, str. 137; Križanac 2007, str. 20-21; Robinson 1985, str. 152.

16 Bekić 1999-2000, str. 250-254.

17 Brusić 1987, str. 478.

18 Križanac 2007, str. 27; Robinson 1985, str. 156.

19 Bekić 2005, str. 9; Križanac 2007, str. 27; Stipković 2003, str. 29.

20 Bekić 2005, str. 9; Higgins 1995, str. 49.

21 Bekić 1999-2000, str. 254; Stipković 2003, str. 31.

22 Križanac 2007, str. 27.

23 Higgins 1995, str. 47.

24 Bekić 1999-2000, str. 257; Stipković 2003, str. 35.

25 Brusić 1987, str. 478; Širola 1934, str. 27-34.

obuhvaćali čitav spektar geometrijskih i biljnih motiva (rozete, kružići, stilizirano cvijeće ili kombinacija tih motiva).²⁶ Ukrašeni primjerci turskih lula često su imali male kružne ili ovalne pečate ispunjene minijaturnim arapskim monogramom ili nekim znakom.²⁷ Orijentalne lule obično su se bojile i glazirale,²⁸ što je uobičajeno i kod austrijsko-mađarskih lula. Njihovu se izgledu pridavala velika pozornost pa su neki primjerci bili i pozlaćeni.²⁹ Takav oblik dekoracije izvodio se nakon prvog pečenja, a na lulu su mogli biti aplicirani zlatni i srebrni listići, nakon čega je slijedilo drugo pečenje, na nižim temperaturama.³⁰ Zanimljivo je da lule nisu izrađivali keramičari, nego je lularstvo bilo odvojeni zanat, a lulari su imali i vlastiti ceh.³¹

Najpoznatije produkcijsko središte austrijsko-mađarskih lula je Schemnitz – Selmechanya, Banska Stiavnica u Slovačkoj.³² Lule su se izrađivale od narančaste, crvene ili crne gline, a neke su imale i glazuru. Lule iz Schemnitza obično na tuljcu imaju otisnut pečat proizvođača. Od 19. stoljeća na čašici lule čest je i mjedeni poklopac.³³ Katkad je teško određene lule sasvim sigurno pripisati nekom radioničkom središtu, jer su nepoznati majstori, radi lakšeg probijanja na tržištu, nerijetko pribjegavali falsificiranju. Dakako, ta imitacija nije uvijek bila vješto izvedena, te su i slova na pečatu katkad znala biti pogrešno napisana.³⁴

Na prijelazu 16. i 17. stoljeća pušenje duhana bilo je u Turskoj i Bugarskoj već poprilično rašireno.³⁵ Turski tip lule bio je široko rasprostranjen, a proizvodio se u radioničkim središtima u Turskoj, Grčkoj i Bugarskoj.³⁶ Lule su bile raznoliko i bogato ukrašene, često su imale otisnute pečate s arapskim slovima, a najveće središte njihove proizvodnje u Turskoj bio je Istanbul.³⁷ U Bugarskoj je proizvodnja lula počela čini se vrlo rano, jer već iz godine 1604. postoji podatak o

postojanju ceha lulara u Sofiji.³⁸

U Hrvatskoj je proizvodnja keramičkih lula postojala u selu Zelovu kod Sinja. Nastaje pod turskim utjecajem, kao što vjerojatno s Turcima dolazi i običaj konzumacije duhana pomoću lula. Nakon što godine 1686. Mlečani osvajaju sinjsku utvrdu, proizvodnja lula pada pod mletački utjecaj. Krajem 18. stoljeća, pod austrougarskom vlašću, proizvodnja lula u Zelovu doseže vrhunac.³⁹ Zelovske lule katkad su imale čašice izrađene u obliku ljudske glave, što ukazuje na talijanski utjecaj. Turski utjecaj primjećujemo u liniji koja razdvaja čašicu od grebena, dok je obod čašice pod austrijsko-mađarskim utjecajem.⁴⁰ Lule iz Zelova prodavale su se u Dalmaciji, Lici i Hercegovini.⁴¹ Izrađivane su u kalupima, odlikuje ih mrežasti ukras na čašici, a na tuljcu su obično urezani inicijali majstora i godina proizvodnje, no ima i primjeraka bez tih oznaka; obruč tuljca izveden je s dva spojena rebra. Svi dekorativni motivi utiskivani su u kalup te nisu poslije dodavani.⁴² Osim u Zelovu, lule su se kod nas proizvodile i u Imotskoj krajini, jer je na tom području bilo kvalitetne gline.⁴³

Među ovim dubrovačkim nalazima zastupljeni su austrijsko-mađarski tip, turski tip te jednim primjerkom zelovski tip, što su isključivo mediteranski ili istočni oblici lula. Na austrijsko-mađarskim lulama pojavljuju se pečati sljedećih radionica: M:HÖNIG / SCHEMNITZ, M.HÖNIGS WW / SCHEMNITZ, KONRADSOHN / SCHEMNITZ, LEOPOLD / GROSS, G.WEIGAND, PHILIPP / KONRAD /, na disku tuljca THERESIENFELD (sl. 1) te pečat radionice koji nije jasno čitljiv na tuljcu (sl. 2) ni na disku tuljca (sl. 3). Pečati se nisu sačuvali na svim ulomcima austrijsko-mađarskih lula, no tom tipu pripadaju po obliku. Prvih pet lula koje se ovdje obrađuju pripada Hönigovim i Konradovim radionicama u Schemnitzu, jedna pripada radionici P. Konrada iz Theresienfelda u Austriji, pet primjeraka vjerojatno pripada srednjoeuropskim središtima, četiri potječu iz orijentalnih radionica, dok jedan primjerak pripada hrvatskoj (zelovskoj) produkciji. Sve imaju jednu veznu rupu kroz stijenku čašice i izrađene su u kalupu.

26 Kovács 2004, str. 127.

27 Stančeva 1975-1976, str. 136.

28 Križanac 2007, str. 27; Robinson 1985, str. 157.

29 Hayes 1980, str. 3; Hayes 1992, str. 391.

30 Križanac 2007, str. 27; Robinson 1985, str. 157.

31 Stančeva 1975-1976, str. 135.

32 Bekić 2000, str. 252; Gusar 2009, str. 143; Morgenroth 2001; Stipković 2003, str. 30.

33 Stipković 2003, str. 31.

34 Gusar 2009, str. 215-218; Morgenroth 2001, str. 58; Nagy 2001, str. 46, 51.

35 Brusić 1987, str. 479; Brusić 2006, str. 83.

36 Gusar 2008, str. 138; Gusar 2008A, str. 272; Robinson 1985, str. 152.

37 Hayes 1980, str. 3.

38 Bekić 1999-2000, str. 253; Brusić 1987, str. 478-479; Gusar 2008, str. 136; Stančeva 1972, str. 82; Stančeva 1975-1976, str. 129-130, 135.

39 Bekić 1999-2000, str. 254, 267-268, 278.

40 Bekić 2001, str. 46.

41 Brusić 1987, str. 479.

42 Bekić 2001, str. 46.

43 Tonković 2009, str. 4.

Sl. 1. Natpis na disku prstena: ...THERESIENFIELD (T3 - 1, 1a)

Sl. 2. Detalj s lule – pečat na tuljcu (T3 - 2, 2a)

Sl. 3. Natpis na disku prstena (T3 - 2, 2a)

KATALOG:

U radu su korištene sljedeće kratice: PPD = promjer prostora za duhan; UPT = unutrašnji promjer tuljca; DSČ = debljina stijenke čašice; (NS)V = (najveća sačuvana) visina lule.

Tabla 1

T1 - 1, 1a. Od lula koje se ovdje obrađuju ova je jedina izrađena od gline sive boje, crno pečene. Sačuvan je dio osmerokutne čašice, na tuljcu se s jedne strane nalazi izduljeni pravokutni pečat s natpisom M:HÖNIG / SCHEMNITZ, dok je s druge strane mali kružni pečat s portretom. Obruč je prstenasto naglašen i ukrašen gustim kosim crticama.

cama. PPD = 1,7 cm; UPT = 1,3 cm; DSČ = 0,3-0,4 cm; NSV = 6 cm.

Lula istog oblika i vrste gline pronađena je na još jednom dubrovačkom lokalitetu, samo što se tuljac na kojem se uvijek nalazi pečat nije sačuvao, ali postoji nekoliko lula s grebenom u obliku lista koje nose natpis ove radionice.⁴⁴ Jedan rovinjski nalaz je po obliku, ukrasu obruča i natpisu istovjetan ovome, samo se razlikuju u boji gline, koja je crvena.⁴⁵ Lula izrađena od iste vrste gline, jednakog oblika čašice, ali drugačijeg grebena i pečata ispunjenog drugim simbolom i natpisom, pronađena je u Puli.⁴⁶ Datira se u 19. stoljeće.

T1 - 2, 2a. Primjerak je izrađen od gline narančaste boje. Sačuvan je dio osmerokutne čašice, na tuljcu koji je naglašen rebrom nalazi se izduljeni pravokutni pečat s natpisom M. HÖNIGS. WW / SCHEMNITZ, iznad kojeg je otisnut mali šesterolatični cvijet; s druge strane tuljca nalazi se mali kružni pečat s prikazom portreta. Obruč je prstenasto naglašen i ukrašen gustim kosim crticama. PPD = 1,8 cm; UPT = 1,3 cm; DSČ = oko 3 cm; NSV = 3,3 cm.

Vrlo slična lula, istog oblika i boje gline, no s drugačijom varijantom natpisa Honigove radionice iz Schemnitza, pronađena je u podmorju Rovinja.⁴⁷ Datira se u 19. stoljeće.

T1 - 3, 3a. Kao i prethodna, ova lula izrađena je od gline narančaste boje. Nije sačuvana čašica, greben je u obliku lista, iznad njega vidljiva je baza osmerokutne čašice. Obruč

⁴⁴ Milošević, Topić 2011.

⁴⁵ Bekić 1999-2000, str. 264, 276, T. 4 / 1.

⁴⁶ Paić 2007, str. 48.

⁴⁷ Bekić 1999-2000, str. 264, 276, T. 4 / 2.

je naglašen prstenom na kojem je vidljiv ostatak metala koji je pripadao metalnom poklopcu za duhan. S jedne strane tuljca otisnut je pravokutni pečat s natpisom KONRAD-SOHN / SCHEMNITZ, dok je s druge strane mali kružni pečat s prikazom portreta. UPT = 1,5 cm; NSV = 2 cm.

Lule s metalnim poklopcima na čašici ili na tuljcu upotrebljavale su se u kavanama (stil *Coffehouse*) u 19. stoljeću.⁴⁸ Analogni primjeri s takvim dodacima, no s natpisom druge radionice, postoje među domaćim nalazima,⁴⁹ a među europskim primjerak s natpisom Honigove radionice.⁵⁰ Lula je vjerojatno izrađena nakon 1836. godine, jer je tada počela s djelovanjem radionica Philippa Konrada u Theresienfeldu u Austriji,⁵¹ koji je vjerojatno otac ovog Konrada. Moguće je da su oba s proizvodnjom prešla u Schemnitz, jer ovdje piše *Konrad sohn* (Konrad (i) sin).

262 |

T1–4, 4a. Pretposljednja u nizu lula tipa Schemnitz izrađena je od gline crvenonarančaste boje. Sačuvan je dio osmerokutne čašice, greben koji je u obliku lista te manji dio tuljca s malim kružnim pečatom s prikazom portreta. PPD = 1,9 cm; UPT = 1,3 cm; DSC = oko 3 cm; NSV = 2,9 cm.

Ovaj tip lule istih značajka već je pronađen u Dubrovniku.⁵² Dva primjerka iz Ivanca, po obliku jednaka dubrovačkim nalazima, nose natpis Honigove radionice iz Schemnitza, no izrađeni su od crne gline.⁵³ Datiraju se u 19. stoljeće.

Tabla 2

T2–1. Kao i prethodna, ova lula iz Schemnitza izrađena je od iste vrste gline. Sačuvan je greben u obliku lista, s vrlo malim dijelom osmerokutne čašice. UPT = 1,3 cm; DSC = oko 3 cm; NSV = 2,7 cm.

Iako joj nisu sačuvani čašica i tuljac na kojem je obično otisnuta radionička oznaka, po boji i vrsti gline te grebenu u obliku lista možemo je sasvim sigurno odrediti kao lulu tipa *Schemnitz*, a analogije preuzimamo od prethodnog primjerka (T1–4, 4a).

T2–2, 2a. Lula je izrađena od fine narančaste gline, u presjeku sive boje. Sačuvan je vrlo mali dio osmerokutne čašice. Obruč je naglašen prstenom ukrašenim gustim kosim crticama; na obruču je vidljiv ostatak metala koji je pripadao metalnom poklopcu za duhan; tuljac je poligonalnog oblika. Na tuljcu su otisnuta dva pečata, od kojih je jedan ovalni, s lošije vidljivim natpisom LEOPOLD / GROSS, a

drugi manji i kružni, s prikazom sidra. Otiskivanje obaju pečata jednog do drugog uobičajeno je na lulama koje potječu iz radionice Leopolda Grossa, dok se na lulama iz Schemnitza nalazi po jedan pečat sa svake strane tuljca. PPD = 1,7 cm; UPT = 1,2 cm; DSC = 3 cm; NSV = 2,4 cm.

Takav primjerak pronađen je u Dubrovniku, samo što nije imao poklopac na tuljcu. Poznato je nekoliko dubrovačkih nalaza s natpisom ove radionice, no te se lule morfološki razlikuju od našeg primjerka.⁵⁴ Morfološki slične primjere poligonalnog presjeka nalazimo na primjercima iz podmorja Šolte⁵⁵ i Rovinja,⁵⁶ no natpisi na njima nisu jasni. Lulu možemo datirati u 18. st. ili na sam početak 19. stoljeća.

T2–3, 3a. Ovaj primjerak također pripada radionici L. Grossa, a izrađen je of fine gline narančaste boje, u presjeku sive. Čašica nije sačuvana, greben je u obliku biljnog lisnatog motiva, tuljac je poligonalnog oblika, obruč je naglašen prstenom ukrašenim rombovima unutar kojih se nalaze cvjetovi, a sam rub tuljca je nazubljen. Na tuljcu se nalaze dva pečata, od kojih je jedan ovalni, s lošije vidljivim natpisom LEOPOLD / GROSS, a drugi manji i kružni, s prikazom sidra. UPT = 1,2 cm; NSV = 2,1 cm.

Kao i prethodnu, i ovu lulu možemo datirati u 18. st. ili na sam početak 19. stoljeća.

T2–4, 4a. Jedan ulomak pripada radionici Georga Weiganda, a izrađen je od fine gline narančaste boje. Čašica nije sačuvana, greben je u obliku biljnog lisnatog motiva, obruč je naglašen prstenom ukrašenim biljnim motivima, a sam rub obruča je nazubljen. Na tuljcu se nalaze dva pečata, od kojih je jedan pravokutni, s natpisom G. WEIGAND, a drugi kružni, s prikazom cvijeta (?). UPT = 1,3 cm; NSV = 1,9 cm.

Natpis ove radionice već je poznat s nalaza lula iz Dubrovnika.⁵⁷ Lula pripada austrijsko-mađarskom radioničkom krugu, no nije poznato gdje je radionica djelovala. Vjerojatno pripada kraju 18. ili početku 19. stoljeća.

48 Bekić 1999-2000, str. 252; Gusar 2008, str. 144.

49 Gusar 2008, str. 144, kat 9, T. 3, 3; Stipković 2003, str. 33, kat. 9.

50 Morgenroth 2001, str. 55, sl. 1.

51 Morgenroth 2001, str. 55.

52 Milošević, Topić 2011.

53 Bekić 1999-2000, str. 265, 276, T. 4 / 7, 8.

54 Milošević, Topić 2011.

55 Gusar 2008A, str. 275, sl. 5.1, kat. 17.

56 Bekić 1999-2000, str. 264, 275, T. 3 / 7.

57 Milošević, Topić, 2011.

Tabla 1

T1-1, 1a

T1-2, 2a

T1-3, 3a

T1-4, 4a

Tabla 2

T2-1

T2-2, 2a

T2-3, 3a

T2-4, 4a

Tabla 3

T3 – 1, 1a. Samo jednim primjerkom zastupljena je radionica Philippa Konrada. Lula je izrađena od fine gline narančaste boje. Čašica nije sačuvana, osim što se na njezinoj bazi vide ostaci kaneliranog ukrasa s vanjske strane. Greben je u obliku lista, obruč je naglašen prstenom koji je ukrašen urezanim crticama i kružićima omeđenim kosim linijama, a na disku prstena urezan je natpis: ... THERESIENFELD⁵⁸ (sl. 1). Tuljac je kružnog presjeka, na njemu su otisnuta dva pečata, jedan pravokutni, s natpisom PH...PP KONRAD, i manji ovalni, s prikazom sidra i brojke 4 na vrhu. PPD = 1,6 cm; UPT = 1,3 cm; DŠČ = 0,25 cm; NSV = 3 cm.

Analogiju natpisa radioničkog središta nalazimo na primjerku s lokaliteta kule Gornji ugao u Dubrovniku.⁵⁹ Lula je proizvedena u Theresienfeldu⁶⁰ u Austriji, u radionici P. Konrada, gdje su se lule proizvodile od 1838.⁶¹

T3 – 2, 2a. Među austrijsko-mađarskim lulama koje se obrađuju u ovom radu, jedna je načinjena od gline oker boje. Sačuvan je cijeli tuljac i mali dio grebena, obruč je naglašen prstenom ukrašenim biljnim motivima, a sam rub tuljca je nazubljen. Na disku prstena urezan je natpis,⁶² no teško je čitljiv (sl. 3). Tuljac je kružnog presjeka, a iz malog ostatka grebena dade se zaključiti da se iz njega izdizala poligonala čašica. Na tuljcu je otisnut pravokutni pečat s teško čitljivim natpisom, uz koji je manji kružni pečat s točkom (sl. 2). Po obliku ovaj primjerak pripada austrijsko-mađarskoj produkciji, no ne znamo gdje je djelovala radionica iz koje je izišao. UPT = 1,2 cm.

U literaturi ne pronalazimo analogije za natpis, možda bismo lulu mogli datirati u 19. stoljeće, jer vjerojatno pripada krugu srednjoeuropskih radionica.

T3 – 3, 3a. Ovaj tip lule zastupljen je samo jednim ulomkom, a izrađen je od gline bijele boje. Čašica nije sačuvana, tuljac je poligonalnog presjeka, a obruč mu je naglašen prstenom s reljefno izvedenim biljnim motivima. Na tuljcu su s obje strane izvedeni reljefni motivi. UPT = 1,4 cm.

Sličnu lulu nalazimo u zbirci Zavičajnog muzeja u Imotskom,⁶³ a postoji i jedan fragmentarno sačuvan primjerak lule od bijele gline s reljefnom dekoracijom na heksagonalnoj čašici, iz Gradskog muzeja u Senju.⁶⁴ Blisku analogiju nalazimo u Dubrovniku, s razlikom što ta lula ima natpis *Cöln café*.⁶⁵ Slične lule, izrađene od bijele gline i s reljefnom dekoracijom izvedenom u kalupu, pronađene su u Srbiji, a datiraju se u drugu polovicu 19. stoljeća⁶⁶ Naš primjerak pripada tzv. kavanskim lulama (*caffe pfeifen*), s dekoracijom izvedenom u kalupu, koja je iznimno bogata.⁶⁷

T3 – 4, 4a. Prvi ulomak koji obrađujemo iz skupine lula turskog tipa, izrađen je od gline crvenonarančaste boje. Sačuvan je dio tuljca, obruč je ukrašenim dvjema trakama otisnutim kotačićem, kosim linijama, između kojih se izdiže tanki reljefni prsten. Sačuvan je mali ovalni pečat ispunjen arapskim monogramom. UPT = 1,5 cm.

Ulomak je izrazito sličan atenskom primjerku,⁶⁸ koji je sačuvan u većem opsegu, a također ima otisnut ovalni pečat na tuljcu. Datira se u 19. stoljeće, jer se tada česti ovakvi pečati. U 17. i ranom 18. stoljeću ne nalazimo pečate majstora, a lule su izrađivane od fine sive gline. U ranom 18. stoljeću počinju se proizvoditi crvenosmeđe polirane lule, a sredinom 19. stoljeća često se na lulama pojavljuju mali kružni pečati koji predstavljaju arapske monograme.⁶⁹

58 Dio natpisa sačuvan je u potpunosti, tj. jasno se vidi riječ THERESIENFELD, no ispred je malo oštećenje pa ne znamo je li pisalo IN ili ZU THERESIENFELD, što je inače bio običaj na lulama iz te radionice. Analogije ovom natpisu nalazimo u zbirci nalaza iz Bonyháda u Mađarskoj. Premda se natpis nalazi na neobičnom mjestu, ovo nije jedinstven primjerak, jer na tom mjestu postoji natpis IN WIEN NEUSTADT na lulama koje nose natpis Amstätterove radionice (Nagy 2001, str. 49, 54).

59 Milošević, Topić 2011.

60 Theresienfeld je malo selo smješteno sjeverno od Wiener Neustadta, a nedaleko od tog sela nalazi se Pernitz, značajno lularsko središte (Nagy 200, str. 50).

61 Morgenroth 2001, str. 55.

62 Kao što smo već spomenule kod prethodnog primjerka, disk tuljca nije uobičajeno mjesto za natpis, a za ovaj primjer ne nalazimo analogije. Natpis je lošije izrade od primjerka iz Theresienfelda i vjerojatno pripada nekoj manje poznatoj i manje uglednoj srednjoeuropskoj radionici, koja je svoje proizvode izrađivala i ukrašavala s manje preciznosti i mara u odnosu na vrhunske proizvođače.

63 Tonković 2009A, str. 21, sl. 69.

64 Ljubović 2006, str. 634, kat. 11.

65 Milošević, Topić, 2011

66 Gačić 2011, str. 136, kat. 207-208.

67 Bekić 2005, str. 10.

68 Robinson 1985, PL. 64 / A 39.

69 Hayes 1980, str. 5-7.

Tabla 3

T3-1, 1a

266 |

T3-2, 2a

T3-3, 3a

T3-4, 4a

Tabla 4

T4 – 1. Sačuvan je dio tuljca s većim dijelom istaknutog i rebrastog obruča. Glina je crvenonarančaste boje. UPT = 1,5 cm.

Analogne primjerke nalazimo među bugarskim⁷⁰ i grčkim⁷¹ nalazima koji pripadaju 19. stoljeću.

T4 – 2. Lula je izrađena od gline crvenonarančaste boje. Sačuvao se dio tuljca s dijelom osmerokutnog istaknutog obruča koji je ukrašen malim lukovima, vjerojatno utisnutim nohtima. Na tuljcu postoji linija utisnuta kotačićem.

Sličnosti nalazimo na bugarskim⁷² i grčkim⁷³ primjercima, koji se datiraju u drugu polovicu 19. stoljeća.

T4 – 3, 3a. Lula je izrađena od gline crvenonarančaste boje, sačuvan je dio diskaste baze s dijelom tuljca koji se poput cvjetne čaške sužava od otvora prema bazi, a ukrašen je blago istaknutim rebrima. Obod baze ukrašen je kružićima, unutarnji dio baze također ima ukras kružića, ali i kose linije otisnute kotačićem. Iz diskaste baze vjerojatno se izdizala čašica s proširenim gornjim dijelom. UPT = 1,2 cm.

Oblikom tuljca i baze vrlo je nalik bugarskom primjeru koji donosi Stančeva,⁷⁴ a datira ga u 19. ili rano 20. stoljeće. Isti ukras pojavljuje se i na jednom ulomku lule koji donosi Bekić te je prema komparativnim primjerima datira u 18. ili 19. stoljeće.⁷⁵

T4 – 4, 4a. Ovdje jedini zastupljeni zelovski primjerak izrađen je od gline okernarančaste boje. Obruč tuljca izveden je s dva spojena rebra. Sačuvan je cijeli donji dio čašice ukrašen mrežastim motivom, gornji dio bio je odvojen od donjeg blago istaknutom tankom reljefnom linijom. PPD = 1,8 cm; UPT = 1,5 cm; DSČ = 0,25-0,5 cm; NSV = 3,3 cm.

Obruč tuljca rascijepljen je kanalićem koji je služio za stavljanje žice kojom se zatvarao poklopac čija funkcija je bila sprječavanje ispadanja duhana; poklopac s istom funkcijom mogao se nalaziti i na obodu čašice.⁷⁶ Analogije, s manjim razlikama u ukrasu, nalazimo u Zelovu i Gardunu⁷⁷ te na rtu Sustipanu u Splitu.⁷⁸ Lule zelovske provenijencije pronađene su u Livnu i Makarskoj.⁷⁹ Zelovski tip lule već je

pronađen u jezgri Dubrovnika.⁸⁰ Ovaj primjerak lule možemo datirati u 18. ili 19. stoljeće.

Sve lule koje se ovdje obrađuju pripadaju istočnom tipu, tj. austrijsko-mađarskom, turskom i hrvatskom (zelovskom), a datiraju se od kraja 18. do početka 20. stoljeća. Izrađivane su u kalupima od razolikih vrsta gline, a pečene su u različitim temperaturnim uvjetima. Najbrojnije su austrijsko-mađarske, osobito lule izrađene u poznatom radioničkom središtu Schemnitzu, jedna lula pripada radioničkom središtu u Theresienfeldu, a ima i nekoliko pečata koji odaju imena radionica čiji nam točan smještaj još nije poznat, no proizvodile su se vjerojatno u srednjoj Europi. Turske lule ovdje obrađene nisu zastupljene u većem broju, tj. predstavljene su sa samo četiri ulomka. Budući da se radi o manjim ulomcima, ne možemo preko njih doživjeti puni sjaj bogatstva ukrasa (geometrijskih i biljnih) i oblika, čime se orijentalne lule ističu i prednjače nad svim drugim tipovima. Na jednom ulomku sačuvao se maleni ovalni pečat s arapskim monogramom. Zelovska produkcija zastupljena je samo jednim primjerkom ukrašenim tipičnim mrežastim ornamentom, no bez godine proizvodnje ili inicijala majstora.

Već su poznati vrlo raznoliki nalazi istočnog tipa keramičkih lula iz Dubrovnika, također iz jezgre Grada. Ne iznenađuje prisutnost ovih nalaza, jer je Dubrovnik bio jedno od većih mediteranskih središta, koje obiluje raznolikim nalazima tijekom cijele svoje prošlosti. Lule su u Dubrovnik mogle pristizati trgovinom, kopnom ili pomorskim putem, a donosili su ih i vojnici i mornari, kao veliki potrošači duhana.

70 Stančeva 1972, str. 90, sl. 15, 92, sl. 18; Stančeva 1975-1976, str. 131, sl. 2.

71 Robinson 1985, PL. 63 / A 29.

72 Ilčeva 1975, T. II / 13, 14.

73 Robinson 1985, PL. 63 / A 34, PL. 64 / A 35, A 36.

74 Stančeva 1972, str. 91, sl. 17.

75 Bekić 1999-2000, str. 266, 277, T. 5 / 8.

76 Gusar 2009, str. 216.

77 Bekić 1999-2000, str. 267, 268, 278, T. 6 / 2, 4, 5, 9; Bekić 2001, str. 44, 47-48, sl. 19.

78 Lete 2002, str. 121, sl. 25; Lete 2005, str. 26.

79 Bekić 2001, str. 49.

80 Milošević, Topić 2011.

Tabla 4

T4-1

T4-2

T4-3, 3a

T4-4, 4a

LITERATURA

Bekić 1999-2000

L. Bekić, *Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu XXXII-XXXIII, Zagreb 1999-2000, 249-279.

Bekić 2001

L. Bekić, *Clay pipes made in Zelovo, Croatia*, Society for Clay Pipe Research, Newsletter 57, Worcester 2001, 44-49.

Bekić 2005

L. Bekić, Uvod, u: *Lete N., Glinene lule s nalazišta kod rta Sustipana u Splitu*, Split 2005, 9-11.

Brusić 1987

Z. Brusić, *Dio tereta s lađe iz 17. stoljeća potonule kod otoka Bisaga u Kornatskom arhipelagu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 26, Split 1987, 473-490.

Brusić 2006

Z. Brusić, *Tre naufragi del XVII o XVIII secolo lungo la costa Adriatica orientale*, u: *The Heritage of Serenissima* (eds. M. Guštin, S. Gelichi, K. Spindler), Koper 2006, 77-83.

Encyclopaedia Britannica 1994

Encyclopaedia Britannica, *The New Encyclopaedia Britannica*, Volume 11, Micropaedia, *tobacco*, Chicago 1994, 812.

Gačić 2011

D. Gačić, *Lule iz muzejskih zbirki Srbije – The pipes from museum collections of Serbia*, (izvorni naslov: *Лчле из музејских збирку Србије*) Novi Sad, 2011.

Gluščević 1994

S. Gluščević, *Brodolomi i brodarenje na istočnoj obali Jadrana od prapovijesti do 19. stoljeća*, Kaštelanski zbornik 4, Kaštela 1994, 25-60.

Gusar 2008

K. Gusar, *Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru*, Prilozi instituta za arheologiju 25, Zagreb 2008, 135-154.

Gusar 2008A

K. Gusar, *Keramičke lule iz podmorja otoka Šolte*, *Histria Antiqua* 16, Pula 2008, 271-280.

Gusar 2009

K. Gusar, *Podmorski nalazi keramičkih lula iz Splita i Dubrovnika*, u: *Jurišićev zbornik*, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb 2009, 213-222.

Hayes 1980

J. W. Hayes, *Turkish Clay Pipes: A Provisional Typology*, u: *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe IV*, BAR International Series 92, Oxford 1980, 3-10.

Hayes 1992

J. W. Hayes, *Clay tobacco pipes*, u: *Excavations at Saraçhane in Istanbul, vol. 2, The Pottery*, Princeton 1992, 391-395.

Higgins 1995

D. A. Higgins, *Clay tobacco pipes: a valuable commodity*, *The International Journal of Nautical Archaeology* 24.1, 1995, 47-52.

Ilčeva 1975

V. Ilčeva, *Glineni luli ot Veliko Trnovo*, *Godišnik na muzeite ot severna Bilgaria* 1, Varna 1975, 179-199.

Kovács 2004

G. Kovács, *Cseréppipák a 17-18. századból*, *Budapest Régiségei* 38, Budapest 2004, 121-131.

Križanac 2007

M. Križanac, *Ars fumandi*, katalog izložbe, Beograd 2007.

Lete 2002

N. Lete, *Nalaz glinenih lula u podmorju Splita (Rt Sustipan)*, *Ronilac* 2, Glasilo hrvatskog ronilačkog saveza, Zagreb 2002, 113-121.

Lete 2005

N. Lete, *Glinene lule s nalazišta kod rta Sustipana u Splitu*, Split 2005.

Ljubović 2006

B. Ljubović, *Le pipe d'argilla del museo civico di Segna*, *Atti* 36, Centro di ricerche storiche, Rovigno 2006, 623-640.

Milošević 2009

B. Milošević, *Izješće o arheološkom istraživanju benediktinskog samostanskog kompleksa Sv. Marija od Kaštela u Dubrovniku*, u: *Dokumentacija arheološkog materijala s lokaliteta Sv. Marija od Kaštela u povijesnoj jezgri Dubrovnika*, Omega engineering d.o.o. Dubrovnik 2009.

Milošević 2009A

B. Milošević, *Arheološko istraživanje lokaliteta Benediktinski samostanski sklop Sv. Marije od Kaštela u povijesnoj jezgri Dubrovnika*, Hrvatski arheološki godišnjak, 2009.

Milošević, Topić, Peković 2009

B. Milošević, N. Topić, Ž. Peković, *II. faza arheoloških istraživanja na lokalitetu Kula Gornji ugao u povijesnoj jezgri Dubrovnika*, Hrvatski arheološki godišnjak, 2009.

Milošević, Topić 2011

B. Milošević, N. Topić, *Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku*, Starohrvatska prosvjeta 38, Split 2011.

Morgenroth 2001

W. Morgenroth, *Das Geheimnis Der Echten Schemnitzer Tabakspfeifen*, KnasterKOPF 14, Höhr-Grenzhausen 2001, 53-59.

Nagy 2001

Z. Nagy, *Transdanubian Pipe Manufacturers Associated with Selmecebanya*, u: *The History of the Hungarian Pipemaker's Craft. Hungarian History through the Pipemaker's Art*, Budapest 2001, 45-55.

Paić 2007

A. Paić, *Keramičke lule, Pula – Forum: arheološka građa 2006.-2007.*, Pula 2007, 47-49.

Robinson 1985

R. W. Robinson, *Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora*, Hesperia 54/2, Athens 1985, 149-203.

Stančeva 1972

M. Stančeva, *Kolekcijata ot luli viv varnenskija muzej*, Bulletin du Musée National de Varna 8 (23), Varna 1972, 81-90.

Stančeva 1975-1976

M. Stančeva, *O proizvodnji keramičkih lula u Bugarskoj*, Zbornik Muzeja primenjene umetnosti 19-20, Beograd 1975-1976, 129-138.

Stipković 2003

J. Stipković, *Keramičke lule iz uvale Gradina*, Luško li-bro: godišnjak društva "Vela Luka" 11, Zagreb 2003, 29-36.

Širola 1934

B. Širola, *Neki kućni obrti u Zelovu*, Etnografska istraživanja i građa I, Zagreb 1934, 27-37.

Tonković 2009

S. Tonković, *Duhanska zbirka zavičajnog muzeja u Imotskom 1*, Imotski 2009.

Tonković 2009A

S. Tonković, *Duhanska zbirka zavičajnog muzeja u Imotskom 2*, Imotski 2009a.

Vrsalović 1974

D. Vrsalović, *Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj*, Dosadašnji rezultati i prijedlozi za dalji rad, Zagreb 1974.

Finds of clay Pipes at archaeological Sites Church of Saint Mary of Kaštel and Posat of Ploče in Dubrovnik

Key words: *Austro-Hungarian type, tobacco, Dubrovnik, clay pipes, Posat of Ploče, Church of Saint Mary of Kaštel, Turkish type, Zelovo type*

This article discusses finds of pipes that are dated to the modern era and were discovered during excavations at the Benedictine convent St. Mary of Kaštel and at site Posat of Ploče in the historic centre of Dubrovnik. Among them are Austro-Hungarian and Turkish types of pipes as well as one example of the Zelovo type, i.e. only pipes in shape of the Mediterranean or Eastern type. The Austro-Hungarian pipes have stamps of the following workshops: M:HÖNIG / SCHEMNITZ, M.HÖNIGS WW / SCHEMNITZ, KONRADSOHN / SCHEMNITZ, LEOPOLD / GROSS, G.WEIGAND, PHILIPP / KONRAD / on the disc of the stem THERESIENFELD and a workshop stamp that is not clearly legible neither on the stem (Figure 2) nor on the disc of the stem (Figure 3). Although the stamps were not preserved on all fragments of the Austro-Hungarian pipes, we can assign them to this specific type according to their form. Most of the pipes discussed in this work belong to the Schemnitz type. One pipe was made in Theresienfeld in Austria, but there were also discoveries of pipes that probably belong to the central European workshop centres. The described

Turkish pipes are represented only by four fragments. Due to the fact that these are only smaller fragment pieces, we cannot experience their true beauty and the richness of their decorations and shapes, features for which oriental pipes are famous and playing a leading role among all other types. A small oval-shaped stamp with an Arabic monogram was preserved only on one fragment.

The Zelovo pipe manufacture is represented by only one exemplar, which is decorated with the typical net-like ornament. However, the year of its manufacture and initials of the master craftsman are missing.

The finds date from the late 18th to the early 20th century and point to the popularity of the use of clay pipes during this time. The presence of these finds is not very surprising as Dubrovnik was one of the largest centres in the Mediterranean and has an abundance of various finds throughout the entire history. Pipes could have arrived in Dubrovnik through trade, by sea or overland, but also through soldiers and seamen which were heavy consumers of tobacco.

